

Zpracování přirozeného jazyka

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz

<http://nlp.fi.muni.cz/uui/>

Obsah:

- Komunikace
- Gramatiky
- Analýza přirozeného jazyka
- PA026 – Projekt z umělé inteligence

Komunikace

PŘIROZENÝ JAZYK – PROSTŘEDEK KOMUNIKACE

komunikace = cílená výměna informace pomocí produkce a vnímání (sdílených) **pokynů**

- zvířata – až stovky pokynů (šimpanz, delfín, ...)
- člověk – potenciálně neomezené množství, díky přirozenému jazyku

2 náhledy na **přirozený jazyk**:

klasický (před 1953) – jazyk se skládá z vět, které jsou buď pravdivé nebo nepravdivé (srovnej s logikou)

moderní (po 1953) – užití jazyka je jedna z možných **akcí**

Wittgenstein (1953) **Philosophical Investigations**

Searle (1969) **Speech Acts**

Turingův test založen na jazyku ⇐ jazyk je pevně spojen s **myšlením**

komunikace se tvoří pomocí **řečových aktů** (*speech acts*) jako jeden z typů agentových akcí

cíl komunikace – **změnit** akce ostatních agentů

ŘEČOVÉ AKTY

SITUACE

Mluvčí (*speaker*) → Promluva (*utterance*) → Posluchač (*hearer*)

řečové akty směřují k naplnění cílů mluvčího:

– informovat (inform)	“Před tebou je jáma.”
– ptát se (query)	“Vidíš zlato?”
– přikázat/žádat (command/request)	“Zvedni to.”
– slíbit/svěřit se s plánem (promise, commit to plan)	“Rozdělím se s tebou o zlato.”
– potvrdit (acknowledge)	“OK”

plánování řečových aktů vyžaduje znalosti:

- situace
- sémantiky a syntaxe (sdílených konvencí)
- informace o Posluchači – cíle, znalosti, rozumnost

KOMUNIKAČNÍ FÁZE (PŘI INFORMOVÁNÍ)

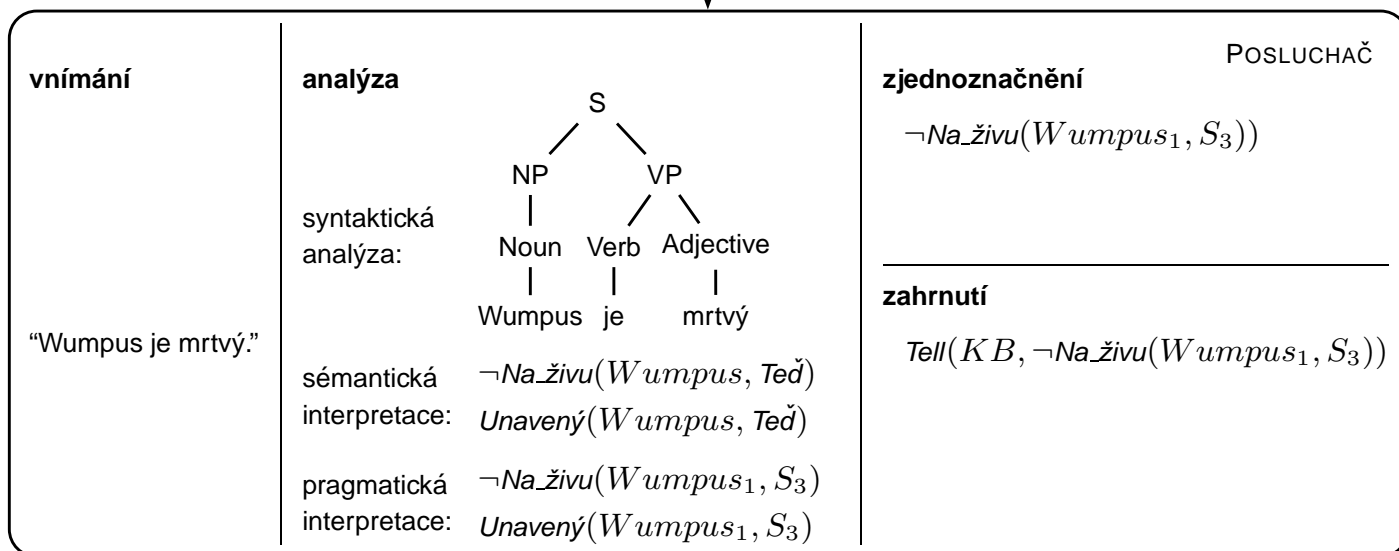
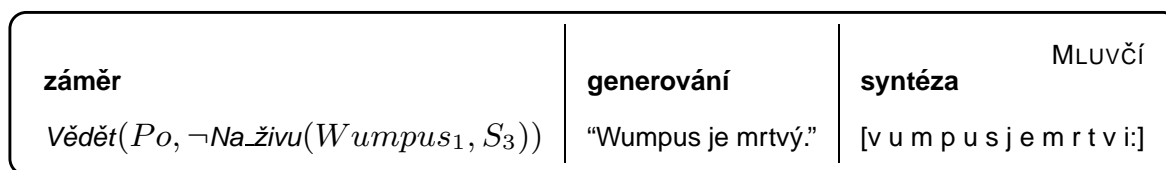
průběh promluvy je možné rozložit na **fáze**:

– záměr (intention)	M chce informovat P_o , že P_r
– generování (generation)	M vybírá slova W pro vyjádření P_r
– syntéza (synthesis)	M říká slova W
– vnímání (perception)	P_o vnímá W'
– analýza (analysis)	P_o odvozuje možné významy P_{r_1}, \dots, P_{r_n}
– zjednoznačnění (disambiguation)	P_o vybírá zamýšlený význam P_{r_i}
– zahrnutí (incorporation)	P_o zahrne P_{r_i} do své báze znalostí

Může přitom vzniknout **chyba**?

- neupřímnost (P_o nevěří P_r)
- víceznačnost promluvy (P_o zvolí špatné P_{r_i})
- různé pochopení aktuální situace (zamýšlený význam mezi P_{r_i} není)

KOMUNIKAČNÍ FÁZE – PŘÍKLAD

Gramatiky

GRAMATIKY

zvířata používají místo vět izolované symboly \Rightarrow **omezená** sada komunikovatelných situací
 \rightarrow žádná **generativní kapacita**

gramatika specifikuje skladební strukturu složených pokynů – definuje *formální jazyk* pokynů

formální jazyk = množina **řetězců** (vět) **terminálních symbolů** (slov)

2 náhledy na vztah věty a gramatiky:

- S je správný řetězec/věta z jazyka $\Leftrightarrow S$ je **analyzovatelný** příslušnou gramatikou
- příslušná gramatika **generuje** S $\Leftrightarrow S$ je správný řetězec/věta z jazyka

gramatika je zadána jako množina **přepisovacích pravidel**, např.

$$S \rightarrow NP VP$$

$$Pronoun \rightarrow \text{já} \mid \text{ty} \mid \text{on} \mid \dots$$

v tomto příkladu:

S **větný symbol** – kořenový symbol gramatiky
 NP, VP **neterminály**
 já, ty, ... **terminály**

TYPY GRAMATIK

gramatiky:

regulární (regular) neterminál → **terminál**[neterminál]

$S \rightarrow aS$

$S \rightarrow b$

ekvivalentní síle **konečných automatů**, neumí $a^n b^n$

bezkontextové (context-free) neterminál → cokoliv

$S \rightarrow aSb$

ekvivalentní síle **zásobníkových automatů**, umí $a^n b^n$, neumí $a^n b^n c^n$

kontextové (context-sensitive) – víc neterminálů na levé straně; na levé straně se jejich počet “zmenšuje”

$ASB \rightarrow AAaBB$

umí $a^n b^n c^n$

rekurzivně vyčíslitelné (recursively enumerable) – bez omezení

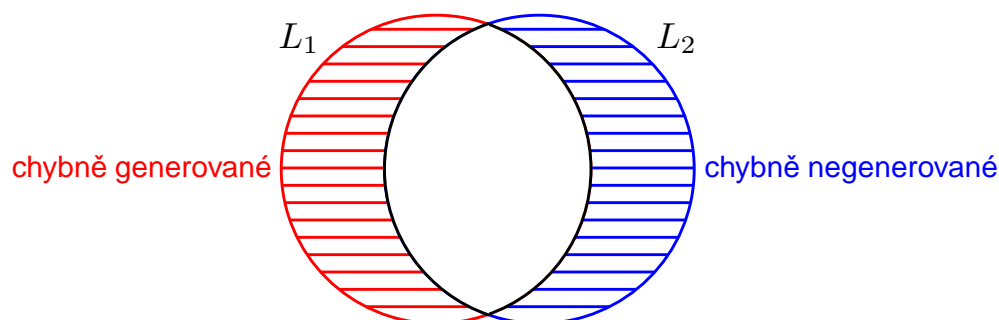
ekvivalentní síle **Turingova stroje**

přirozený jazyk byl dlouho pokládán za bezkontextový → nyní prokázáno, že obsahuje **kontextové prvky**

PŘESNOST A POKRYTÍ GRAMATIKY

u složitějších jazyků (např. přirozených)

→ jazyk L_1 (generovaný gramatikou) se liší od zamýšleného jazyka L_2

kvalita gramatiky:

- **pokrytí** – procento vět jazyka L_2 generovatelných gramatikou ($|L_1 \cap L_2|/|L_2|$)
- **přesnost** – procento generovaných vět, které jsou správné věty jazyka L_2 ($|L_1 \cap L_2|/|L_1|$)

tvorba gramatiky ... postupný proces zvyšování pokrytí a přesnosti

gramatiky přirozených jazyků – velmi rozsáhlé a přesto většinou nepopisují plně ani angličtinu ☹

DC GRAMATIKY – GRAMATIKY USPOŘÁDANÝCH KLAUZULÍ

- *Definite-Clause Grammars, DCG*
- významná aplikace Prologu – *syntaktická analýza*
- DCG jsou **rozšířením bezkontextových gramatik (CFG)**
- jejich implementace využívá *rozdílových seznamů*

Formální podobnosti mezi DCG a CFG:

- CFG: pravidla tvaru $x \rightarrow y$, kde $x \in N$ je neterminál a $y \in (N \cup T)^*$ je konečná posloupnost terminálů a neterminálů
- DCG: pravidla tvaru $\langle \text{hlava} \rangle \rightarrow \langle \text{tělo} \rangle$, kde $\langle \text{hlava} \rangle$ je opět neterminál a $\langle \text{tělo} \rangle$ je opět konečná posloupnost terminálů a neterminálů
- pravidlo $\langle \text{hlava} \rangle \rightarrow \langle \text{tělo} \rangle$ znamená, že jedním z možných tvarů $\langle \text{hlavy} \rangle$ je **tělo**, neboli: $\langle \text{hlavu} \rangle$ je **možno přepsat na $\langle \text{tělo} \rangle$**

ROZDÍLY A ROZŠÍŘENÍ DCG OPROTI CFG

1. **Neterminál** může být téměř libovolný term, kromě *seznamu, proměnné a čísla*.
2. **Terminál** může být libovolný term, s tím, že terminály a posloupnosti terminálů uzavíráme do hranatých závorek – jako **seznamy**.
3. Pravá strana pravidla může obsahovat **dodatečné podmínky** v podobě prologovských podcílů. Tyto podmínky uzavíráme do složených závorek.
4. Levá strana pravidla může dokonce vypadat i tak, že neterminál je následován posloupností terminálů.
5. Tělo pravidla smí obsahovat řez.

DC GRAMATIKA – PŘÍKLAD 1

gramatika vět typu “The young boy sings a song.”

% 1. část -- pravidla

sentence --> **noun_phrase, verb_phrase.**

noun_phrase --> **determiner, noun_phrase2.**

noun_phrase --> **noun_phrase2.**

noun_phrase2 --> **adjective, noun_phrase2.**

noun_phrase2 --> **noun.**

verb_phrase --> **verb.**

verb_phrase --> **verb, noun_phrase.**

% 2. část -- lexikon

determiner --> [the].

noun --> [boy].

determiner --> [a].

noun --> [song].

verb --> [sings].

adjective --> [young].

ANALÝZA V PROLOGU POMOCÍ APPEND

→ větu reprezentujeme seznamem slov **[the,young,boy,sings,a,song]**

→ **pravidlová část** – neterminál chápeme jako unární predikát, jehož argumentem je ta větná složka, kterou daný neterminál popisuje

**sentence(S) :- append(NP,VP,S),
noun_phrase(NP), verb_phrase(VP).**

...

→ **slovníková část, lexikon** – zapisujeme pomocí faktů:

**determiner([the]).
determiner([a]).**

**noun([boy]).
...**

EFEKTIVNĚJI – ROZDÍLOVÉ SEZNAMY

přepis gramatiky do Prologu pomocí **rozdílových seznamů**:

sentence(S,S0) :- **noun_phrase**(S,S1), **verb_phrase**(S1,S0).

noun_phrase(S,S0) :- **determiner**(S,S1), **noun_phrase2**(S1,S0).

noun_phrase(S,S0) :- **noun_phrase2**(S,S0).

noun_phrase2(S,S0) :- **adjective**(S,S1), **noun_phrase2**(S1,S0).

noun_phrase2(S,S0) :- **noun**(S,S0).

verb_phrase(S,S0) :- **verb**(S,S0).

verb_phrase(S,S0) :- **verb**(S,S1), **noun_phrase**(S1,S0).

determiner([the|S],S).

determiner([a|S],S).

verb([sings|S],S).

noun([boy|S],S).

noun([song|S],S).

adjective([young|S],S).

? – **sentence**([the,young,boy,sings,a,song],[]).

Yes

LEXIKON PRO AGENTA VE WUMPUSOVĚ JESKYNI

Gramatika přímo na slovech je příliš rozsáhlá. Řešením je rozdělení slov do **kategorií**:

podst. jméno: **Noun** → zápach | vánek | třpyt | nic | wumpuse | jáma | zlato | ...

sloveso: **Verb** → jsem | je | vidím | cítím | působí | zapáchá | jdu | ...

příd. jméno: **Adjective** → levý | pravý | východní | jižní | ...

příslovce: **Adverb** → tady | tam | blízko | vpředu | vpravo | vlevo | východně | jižně
| vzadu | ...

vl. jméno: **Name** → Petr | Honza | Brno | FI MU | ...

zájmeno: **Pronoun** → já | ty | mě | toho | ten | ta ...

předložka: **Preposition** → do | v | na | u | ...

spojka: **Conjunction** → a | nebo | ale | ...

číslice: **Digit** → 0 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9

kategorie můžeme dělit na **otevřené** (vyvíjející se) a uzavřené (stálé)

MORFOLOGICKÁ ANALÝZA

→ V češtině u lexikonu nestačí prostý výčet tvarů – je nutná **morfologická analýza**
(morfologie=tvarosloví)

→ skloňovaná a časovaná slova se rozkládají na **segmenty**

pří-lež-it-ost-n-ými

pří – prefix; *lež* – kořen; *it, ost, n* – suffixy; *ými* – koncovka

→ každé slovo má **základní tvar** (*lemma*), podle koncovky se určují **gramatické kategorie**

% slovník základních gramatických kategorií – – pád, číslo, rod

% adj(+Slovo, +Lemma, +Pád, +Číslo, +Rod)

adj(chytrý, chytrý, 1, sg, mz). **adj**(chytrého, chytrý, 2, sg, mz). **adj**(chytrí, chytrý, 1, pl, mz).

→ reálná morfologická analýza ČJ – program AJKA na FI MU

<http://nlp.fi.muni.cz/projekty/wwwajka/>

ajka>nejneuvěřitelněji

<s> nej-ne=uvěřiteln=ěji= (1022)

<l>uvěřitelně

<c>k6xMeNd3

ajka>hnát

<s> ==hná=t= (618)

<l>hnát

<c>k5eAmFaI

<s> =hnát=== (1030)

<l>hnát

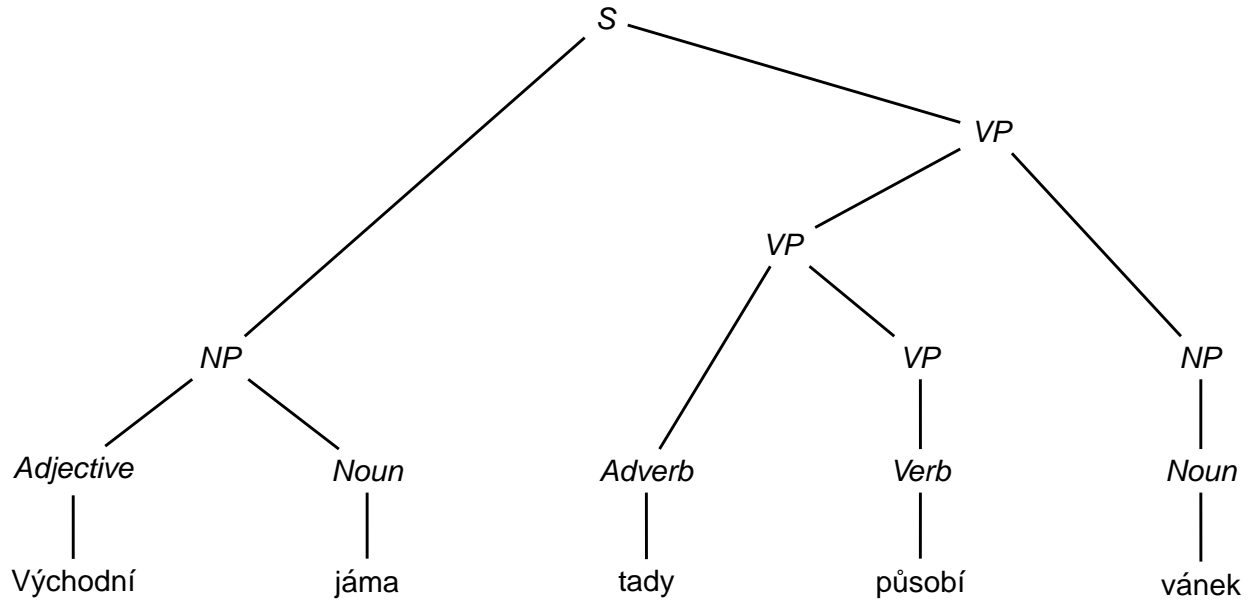
<c>k1gInSc1,k1gInSc4

GRAMATICKÁ PRAVIDLA PRO AGENTA VE WUMPUSOVĚ JESKYNI

S	→ NP VP	% já + cítím vánek
	S Conjunction S	% já cítím vánek + a + já jdu na východ
NP	→ Pronoun	% já
	Noun	% jáma
	Adjective Noun	% levá jáma
	Pronoun NP	% toho + wumpuse
	Noun Digit ‘,’ Digit	% pole + 3,4
	NP PP	% jáma + na východě
VP	→ NP RelClause	% toho wumpuse + ,který zapáchá
	→ Verb	% zapáchá
	VP NP	% cítím + vánek
	VP Adjective	% je + třpytivý
	VP PP	% jdu + na východ
	VP Adverb Adverb VP	% jdu + dopředu
PP	→ Preposition NP	% na + východ
RelClause	→ ‘, který’ VP	% ,který + zapáchá

SYNTAKTICKÝ STROM

syntaktický strom vzniká během syntaktické analýzy a dává záznam o jejím průběhu:

KONSTRUKCE DERIVAČNÍHO STROMU

Neterminály opatříme argumentem:

`sentence(sentence(NP,VP)) --> noun_phrase(NP), verb_phrase(VP).`

Převod do podoby klauzulí:

`sentence(sentence(NP,VP),S,S0) :- noun_phrase(NP,S,S1), verb_phrase(VP,S1,S0).`

DC GRAMATIKA S KONSTRUKCÍ STROMU ANALÝZY

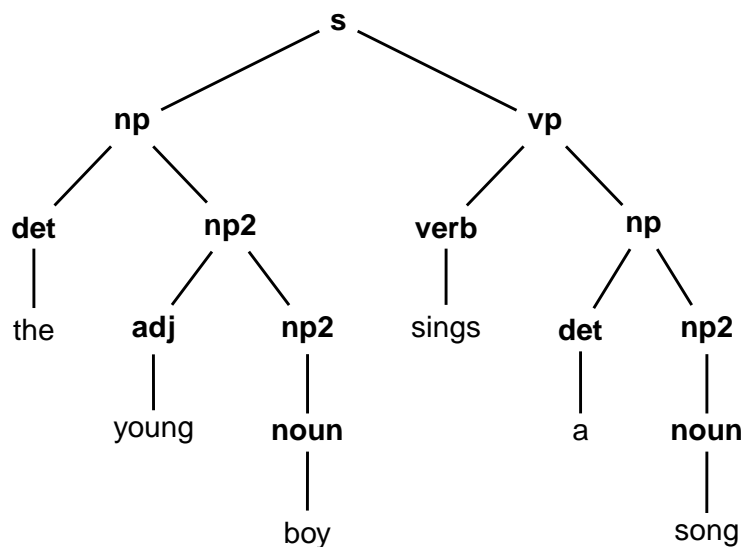
sentence(s(N,V)) --> **noun_phrase(N), verb_phrase(V).**
noun_phrase(np(D,N)) --> **determiner(D), noun_phrase2(N).**
noun_phrase(np(N)) --> **noun_phrase2(N).**
noun_phrase2(np2(A,N)) --> **adjective(A), noun_phrase2(N).**
noun_phrase2(np2(N)) --> **noun(N).**
verb_phrase(vp(V)) --> **verb(V).**
verb_phrase(vp(V,N)) --> **verb(V), noun_phrase(N).**

determiner(det(the)) --> [the].
determiner(det(a)) --> [a].
adjective(adj(young)) --> [young].
noun(noun(boy)) --> [boy].
noun(noun(song)) --> [song].
verb(verb(sings)) --> [sings].

? – **sentence**(Tree, [the,young,boy,sings,a,song],[]).
 Tree=**s(np(det(the),np2(adj(young),np2(noun(boy))))),**
 vp(verb(sings),np(det(a),np2(noun(song)))))

DERIVAČNÍ STROM ANALÝZY V DC GRAMATIKÁCH

? – **sentence**(Tree, [the, young, boy, sings, a, song], []).
 Tree=**s(np(det(the), np2(adj(young), np2(noun(boy))))),**
 vp(verb(sings), np(det(a), np2(noun(song)))))

TEST NA SHODU

Pokud však rozšíříme slovník:

noun(noun(boys)) --> [boys].
verb(verb(sing)) --> [sing].

Narazíme na problém se shodou v čísle:

?– **sentence**(-, [a, young, boys, sings], []).
 Yes

?– **sentence**(-, [a, boy, sing], []).
 Yes

Proto rozšíříme neterminály o další argument **Num**, ve kterém můžeme testovat shodu:

sentence(sentence(NP,VP)) --> **noun_phrase(NP,Num)**, **verb_phrase(VP,Num)**.

DC GRAMATIKA S TESTY NA SHODU

sentence(sentence(N,V)) --> **noun_phrase(N,Num)**, **verb_phrase(V,Num)**.
noun_phrase(np(D,N),Num) --> **determiner(D,Num)**, **noun_phrase2(N,Num)**.
noun_phrase(np(N),Num) --> **noun_phrase2(N,Num)**.
noun_phrase2(np2(A,N),Num) --> **adjective(A)**, **noun_phrase2(N,Num)**.
noun_phrase2(np2(N),Num) --> **noun(N,Num)**.
verb_phrase(vp(V),Num) --> **verb(V,Num)**.
verb_phrase(vp(V,N),Num) --> **verb(V,Num)**, **noun_phrase(N,Num1)**.

determiner(det(the),-) --> [the]. **noun(noun(boy),sg)** --> [boy].
determiner(det(a),sg) --> [a]. **noun(noun(song),sg)** --> [song].
verb(verb(sings),sg) --> [sings]. **noun(noun(boys),pl)** --> [boys].
verb(verb(sing),pl) --> [sing]. **noun(noun(songs),pl)** --> [songs].
adjective(adj(young)) --> [young].

?– **sentence**(-, [a, young, boys, sings], []).
 No

?– **sentence**(-, [the, boys, sings, a, song], []).
 No

?– **sentence**(-, [the, boys, sing, a, song], []).
 Yes

PODMÍNKY V TĚLE PRAVIDEL

DC gramatiky mohou mít pomocné **podmínky** v těle pravidel – libovolný **Prologovský kód**

např. CFG pro vyhodnocení aritmetického výrazu: $E \rightarrow T + E \mid T - E \mid T$
 $T \rightarrow F * T \mid F / T \mid F$
 $F \rightarrow (E) \mid f$

zapíšeme **včetně výpočtu** hodnoty výrazu:

expr(X) --> term(Y), [+], expr(Z), {X is Y+Z}.

expr(X) --> term(Y), [-], expr(Z), {X is Y-Z}.

expr(X) --> term(X).

term(X) --> factor(Y), [*], term(Z), {X is Y*Z}.

term(X) --> factor(Y), [/], term(Z), {X is Y/Z}.

term(X) --> factor(X).

factor(X) --> ['(', expr(X), ')'].

factor(X) --> [X], {integer(X)}.

?- **expr(X,[3,+4,/2,-,'(' ,2,*6,/3,+2, ')'] ,[]).** % $3 + 4/2 - (2*6/3 + 2) = -1$
 $X = -1$

GENERATIVNÍ SÍLA DCG

Generativní (rozpoznávací) **síla** DCG je **větší** než CFG

např. jazyk $a^n b^n c^n$:

abc --> a(N), b(N), c(N).

a(0) --> [].

a(s(N)) --> [a], a(N).

b(0) --> [].

b(s(N)) --> [b], b(N).

c(0) --> [].

c(s(N)) --> [c], c(N).

?- **abc(X,[]).**

$X = []$;

$X = [a, b, c]$;

$X = [a, a, b, b, c, c]$;

$X = [a, a, a, b, b, b, c, c, c]$;

...

VÝZNAM SYNTAKTICKÉ ANALÝZY

- analýza syntaxe je **nutná** pro analýzu **významu**
- většina teorií analýzy významu dodržuje **princip kompozicionality**:
Význam složeného výrazu je funkcí významu jednotlivých podvýrazů
- **proces** sémantické analýzy:
 - buď vychází z **výsledků** syntaktické analýzy
 - nebo **probíhá současně** se syntaktickou analýzou; pak může zasahovat i do tvorby syntaktického stromu

PROBLÉMY PŘI ANALÝZE PŘIROZENÉHO JAZYKA

- víceznačnost
- anaforické výrazy
- indexické výrazy
- nejasnost
- nekompozicionalita
- struktura promluvy
- metonymie
- metafora

METAFORA A METONYMIE

metafora:

- *metaphor*
- použití slov v **přeneseném významu** (na základě podobnosti), často systematicky
- “Zkoušel jsem ten proces zabít, ale nešlo to.”
- “Bouře se vzteká.”

metonymie:

- *metonymy*
- používání **jména** jedné **věci** pro (často zkrácené) označení **věci jiné**
- “Čtu Shakespeara.”
- “Chrysler oznámil rekordní zisk.”
- “Ten pstruh na másle u stolu 3 chce další pivo.”

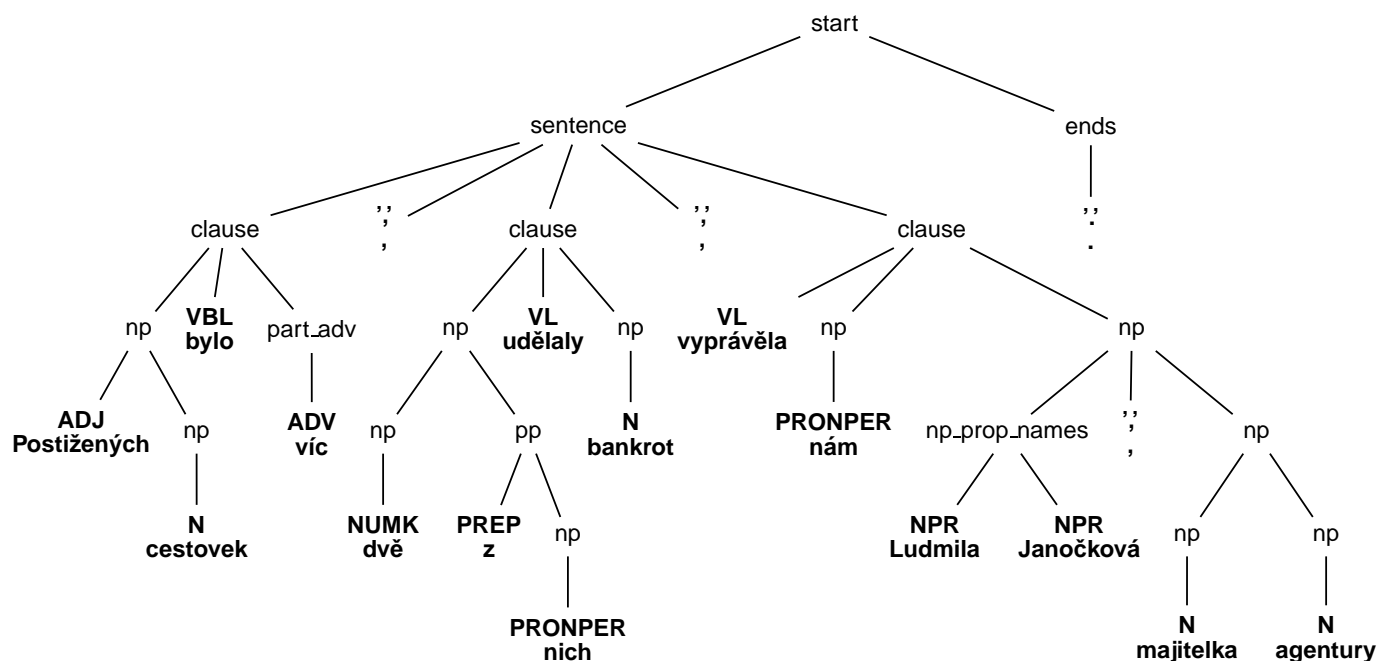
NEKOMPOZICIONALITA

- *noncompositionality*
- příklady **porušení pravidla kompozicionality** u ustálených termínů nebo přednost jiného možného významu při určitých spojeních
- “aligátoří boty,” “basketbalové boty,” “dětské boty”
- “pata sloupu”
- “červená kniha,” “červené pero”
- “bílý trpaslík”
- “dřevěný pes,” “umělá tráva”
- “velká molekula”

REÁLNÁ SYNTAKTICKÁ ANALÝZA PŘIROZENÉHO JAZYKA

- velice **rozsáhlé gramatiky** (desítky až stovky tisíc pravidel)
- **silná víceznačnost** – někdy až obrovské množství (> milióny) možných syntaktických stromů
Obehnat Šalounův pomník mistra Jana Husa na pražském Staroměstském náměstí živým plotem z hustých keřů s trny navrhuje občanské sdružení Společnost Jana Jesenia.
- existují efektivní algoritmy pro takové gramatiky
 např. **tabulkový analyzátor** (*chart parser*), běží v $O(n^3)$, tisíce slov/sekundu

PŘÍKLAD STROMU ANALÝZY V SYSTÉMU SYNT

<http://nlp.fi.muni.cz/projekty/wwwsynt/>

PA026 – PROJEKT Z UMĚLÉ INTELIGENCE

- navazuje na předmět *PB016 Úvod do umělé inteligence*
- volba programovacího jazyka ovšem není nijak omezena
- samostatná volba tématu v rozsahu ≥ 1 semestru
- předmět probíhá jako konzultace
- zajímavé výsledky (<http://nlp.fi.muni.cz/uiprojekt/>)
 - ◇ projekt **elnet** – > 5 let spolupráce na grantových projektech simulace elektrorozvodných sítí
 - ◇ projekt **plagiaty_z_webu** – reálné a funkční vyhledávání shod s dokumenty na celém webu
 - ◇ projekt **robot_johnny_5** – sestavení a “oživení” robota – mobilního počítače

